

Ahıska Türk Kùltüründe Geleneksel Başörtüsü Katha-Leçek¹

Katha-Leçek, the Traditional Headscarf in Ahıska Turkish Culture

Катха-лечек, традиционный головной убор турок-ахыска

Nargül Paşa Sakızlı²

DOI: doi.org/10.5281/zenodo.7988136

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Bilgileri

Geliş

10.03.2023

Kabul Tarihi

30.05.2023

Anahtar Kelimeler

Ahıska

Gelenek

Katha-leçek

Giyim

Başörtüsü

Öz

Bu yazıda Ahıska Türk kùltüründe önemli bir kadın giysisi olan katha-leçek başörtüsü üzerinde durulmuştur. Bu örtü ve örtünme kùltürü analiz edildiğinde bunun basit bir giyinme olmadığı, içinde özel kùltürel örüntülerin bulunduğu gör÷lmektedir. Kùltür, tüm insanlık boyunca üretilen ve kuşaktan kuşağa aktarılan maddi ve manevi bir değerdir. Bu değer, yaşama ve düşünme tarzını etkileyerek bir toplumu diğerinden ayırmakta ve bir kimlik niteliğini oluşturmaktadır. Bu kimliğin kökleşmiş vaziyeti ise geleneksellik kazanmaktadır.

Ahıska Türklerinin de kendilerine özgü giysileri vardır. Bu giysiler özellikle kadınlarda gör÷lmekte olup, kendine özgü güzellikler ve işlevler taşımaktadır. Katha-leçek bunların arasındadır. Giysilerin şekilleri, malzemesi ve çeşitliliğini oluşturan birçoğ faktör vardır. Son yüzyılda Ahıska Türklerinin sürgün nedeniyle yaşadıkları bölgeyi değerıştirmiş olmaları, çağın değerışmesi ve moda gibi nedenlerden ötürü Ahıska kadın giyimindeki değerışmelerin anlaşılması için geleneksel olanın araştırılıp ortaya konulması gerekir.

Yapılan incelemede katha-leçek başörtüsü hakkında bilimsel bir çalışmaya rastlanmamıştır. Oysa Ahıska ile aynı kùltürü paylaşan bölgelerde de bu giysinin benzerleri tespit edilmiştir. Ahıska Türklerinde halen devam etmekte olan bu geleneksel giysinin ve işlevlerinin, dayandığı kùltürel örüntünün araştırılması önem kazanmaktadır.

Bu çalışmada “Katha-leçek nasıl bir gelenektir?”, “Katha-leçek neden ve nasıl yapılır?”, “Katha-leçek hangi coğrafya ve kùltürlerde gör÷lmektedir?”, “Katha-leçek kullanımının şimdiki durumu nedir?” gibi sorulara yanıtlar aranmıştır.

Article Info

Received

10.03.2023

Accepted

30.05.2023

Abstract

The aim of this paper is to examine the katha-leçek type headscarf, which is an important women's clothing in Meskhetian Turkish culture. When this veil and veiling culture is analyzed, it is seen that it is not a simple dressing, but there are special cultural patterns in it. Culture is a collection of material and spiritual values that have been produced throughout humanity and transferred from generation to

¹ Bu araştırma, 20-22 Ekim 2022 tarihleri arasında Antalya'da düzenlenen *1. Uluslararası Ahıskalı Türk Kadınlar Sempozyumunda* sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

² Sanat Tarihçisi: nargulpasasakizli@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6462-104X

Keywords

Ahıska
Tradition
Katha-lechek
Clothing
Headscarf

generation. These values, by affecting the way of living and thinking, play an important role in distinguishing one society from another and create an identity quality. The rooted state of this identity is becoming traditional.

Clothing had an important place in history as it does today. People have differentiated their costumes and clothes for reasons such as protection from natural influences (hot/ cold weather), displaying cultural identity (clan and religion) and fashion. The use of head garments and headscarf, are dated back to very early dates. The Meskhetian Turks have their own unique clothes as well. Women's clothes also have their own beauties and functions. Katha-lechek is among these.

There are many factors that make up the shapes, material and variety of clothes. In order to understand the changes in Meskhetian women's clothing due to reasons such as relocation from the region where The Meskhetian Turks lived in the last century, migration from villages to cities, changes in age and fashion, the traditional way should be researched and revealed.

In the preliminary research, no scientific study was found about the katha-lechek headscarf. However, similar garments have been found in regions that share the same culture as Ahıska. It is important to investigate this traditional dress and its functions, which still is popular among the Meskhetian Turks, as well as the cultural pattern on which it is based.

The problem sentence of the research has been determined as “What is katha-lechek culture?”. This problem will be divided into the following sub-problems and the question will be answered. “What kind of tradition is katha-lechek? What is the function of the katha-lechek? (Why is it used, what does it do?), How is katha-lechek made? What is it made of? In which geographies and cultures is katha-lechek seen? What is the current state of katha-lechek usage?”

Информация о статье**Дата прибытия**

10.03.2023

Дата приема

30.05.2023

Ключевые слова

Турки Ахыска
Традиция
Катха-Лечек
Одежда
Головной Убор

Резюме

Целью данной статьи является изучение головного убора катха-лечек, который является важной атрибутикой в культуре турок ахыска. При анализе головного убора, заметно, что он несёт в себе определённое культурное значение. Культура – это материальная и духовная ценность, которая производилась всем человечеством и передавалась из поколения в поколение. Эта ценность, влияя на образ жизни и мышления, отличает одно общество от другого и создает качество идентичности. Укоренившееся состояние этой идентичности становится традиционным.

У турок ахыска, как и у других народностей, тоже есть своё уникальное одеяние. Предметы одеяния особенно популярны у женщин и имеют своё значение и свои функции. Существует множество факторов, влияющих на форму, материал и разнообразие одежды. Изменение места проживания турок ахыска в прошлом столетии, вызванное репрессией, изменение возраста и моды являются одними из этих факторов. Исходя из этого необходимо исследовать именно первичный образ и раскрыть его смысл.

Следует отметить, что мной не было обнаружено ни одного научного исследования на тему данного головного убора. Однако подобный головной убор был найден в регионах, которые имеют похожую культуру, что и турки ахыска. Важно исследовать этот элемент традиционной одежды, который является культурным наследием и также его функции, которые всё ещё существуют среди турок ахыска и активно используются.

Основными вопросами исследования был: «Что представляет собой катха-лечек? Какова функция этого головного убора? Для чего нужен катха-лечек и

каким образом его делают? В каких регионах и культурах встречается данный головной убор? Каково сегодняшнее значение использования катха-лечеге?»

1. GİRİŞ

Giyim; ilkel zamandan beri doğa koşullarından korunma ve aynı zamanda utanma duygusu nedeniyle örtünme ihtiyaçlarından ortaya çıkmış maddi ve manevi olgudur (Söyük ve Ortaç, 2021, 346). İlk zamanlarda birbirine benzeyen kılık ve kıyafetler, zamanla kültürel kimlik, süslenme isteği ve moda gibi nedenlerden ötürü farklılaşmış ve çeşitlilik kazanmıştır. Giysilerin şekilleri, malzemesi ve çeşitliliğini oluşturan birçok faktör vardır. Bunların başlıcaları; coğrafi ve iklimsel farklar, kültür ve din, elde ve civarda olan malzeme ve günümüzde de halen tüm dünyayı etkileyen moda kavramıdır.

Baş giyilen geleneksel başlıklar ait olduğu toplum, dönemin sosyal statüsü ve giyinme kültürü hakkında önemli bilgiler vermektedir. Başörtüsüyle birlikte kullanılan başlık, Ahıskalı Türk kadınının özel günlerde olduğu gibi gündelik hayatta da kullandığı önemli ayrıntı olup giysinin tamamlayıcı unsuru olarak önemli kültürel miras niteliğindedir. Tüm Anadolu’da, Türk dünyasında ve diğer birçok ülkede olduğu gibi Ahıska’da da başlık, ait olduğu kişinin hayatı ve sosyal statüsü konusunda bilgi vermektedir.

Süslenme isteği her zaman kadınların ilgi alanı olmuştur, bu nedenledir ki en süslü ve ayrıntılı kıyafetlere ve başlık ile başörtülere erkeklerden ziyade kadınlarda rastlamaktayız. Bu durum tarih boyunca gözlenmektedir. Çatal Höyük’te bulunan eldeki malzemelerden yapılmış kolye, Erken Bronz Çağına tarihlendirilen kolyeler, Selçuklu kolye uçları, Selçuklu tepeliği ve daha çok süslenme unsuru tarihin her safhasında en çok kadınlar tarafından kullanılmaktaydı. Tarih boyunca, Türk toplumunda kadının önemli ve saygın bir kişiliğe sahip olduğu da gözlenmektedir. Bilge Kağan’ın kitabesinde de yer alan: “Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İl-teriş Kağan ile anam İl-bilge Hatun’u yükseltti.” ifadesi Türk toplumunda kadının siyasi ve toplumsal değerinin göstergesidir (Acar, 2019, 395-411). Aynı şekilde Cengiz Han’ın söylediği bir cümlede: “Ben sizin Hanınızım, bu da benim Han’ım.” diye eşini işaret ederek halkına kadının ailede ve toplumda sözünün değerli olduğunu vurgulamıştır.

Eski Türklerde bugün devam ettiği gibi kadının dış görünüşüne önem verildiği aşikârdır. Saçların örülüp omuzları üzerine atılması ve saç aksesuarlarına önem verildiği kaynaklardan da minyatürlerden de öğrenilmektedir (Önder, 1973, 1-8). Başa takılan süsleme unsurunun çoğu kez fes benzeri bir tepelik olduğu gözlenmektedir. Araştırmaya tabi tutulan ülke ve yörelerde kadın tepeliklerinin gümüş veya altınla işlenmiş oldukları tespit edilmiştir. Anadolu’da başlıklar yöreden yöreye değişiklik göstererek hotoz, tas, tuzak, fes, araçkin, börk, tepelik, külah vs. olarak adlandırılmaktadır (Tezcan, 2019, 263, 265).

“Çoğu başlığın temeli olan fes, Kuzey Afrika’nın batısındaki Fas şehrinde ortaya çıkarak öncelikle Osmanlı ve daha sonra diğer Müslüman ve Müslüman olmayan ülkeler arasında hızla yayılarak kullanılmaya başlanmıştır.” (Sami) (Koçu, 1967).

Ahıska Türklerinin geleneksel başörtüsünün de ana iskeletinin festen oluştuğu çoğu araştırmacılar tarafından düşünülmektedir. Osmanlı İmparatorluğunda daha XVI. yüzyılda erkeklerin kullanımı resmî bir kural olan fes, kadınlar arasında da çeşitli versiyonlarla hızla yayılmıştır. Rengi kırmızı olan fesin başı kaplayan bölümünün üstüne “tabla” adı verilmektedir. “İbik” denilen yere de püskül takılmaktadır. Bu başlık Osmanlı’da zaman zaman şekil değiştirmiştir. II. Sultan Mahmut devrinde fesler “Mahmudiye” diye isimlendirilen şekli almış ve siyah olan püsküller mavi olmuştur. Böylece gelen her sultan kendi zevkine göre feste ufak değişiklikler yapmaktaydı. Başlığın rengi aslında kırmızı idi, lakin dönem-dönem narçiçeği kırmızısından koyu güveze kadar çeşitli renklerin kullanıldığı bilinmektedir.

Katha-leçek Ahıskalılar arasında önemli yere sahip ve günümüzde dahi sürdürülen gelenek haline gelmiştir. Ahıskalılar 1944 yılı sürgünü sonrasında asimile olmamak için birbirlerine olduğu kadar gelenek ve göreneklerine sıkıca sarılmış bir Türk toplumdur. Bütün geleneklerini yaşamın önemli gereksinimi haline getirmiş Ahıskalılarda belki de en dikkat çekici geleneği katha-leçek algısıdır.

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu makalede geleneksel Türk giyim kuşamı içinde Ahıskalılara ait kıyafetin geneli hakkında bilgi verilmesi, makalenin asıl konusu olan başlık katha-leçek ve birkaç diğer önemli süslenme unsurlarının ayrıntılı incelenmesi, diğer başlıklarla ortak noktalarının tespiti amaçlanmıştır.

2. YÖNTEM

Bu araştırmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada konu ile ilgili literatür ve arşiv fotoğrafları taranarak incelenmiştir. Konu ile bilgili genç ve yaşlı olmak üzere kaynak kişilere başvurulmuş ve yarı yapılandırılmış görüşme neticesinde veriler elde edilmiştir. Araştırmada kaynak kişilerin özel arşivlerinden eski fotoğraflar, kathanın üzerinde yer alan bazı süsleme unsurları kullanılmıştır.

Anadolu geleneksel başlıkları ve kıyafetleri incelendiği gibi, Osmanlı İmparatorluğunun elini uzattığı bazı bölgelerin başlıkları da incelemeye alınmıştır. Aynı zamanda Ahıska bölgesinin çevresinde yer alan ülkelerin geleneksel başlıkları da irdelenmiş ortak noktaları ortaya koyulmuştur.

Özel arşivlerden temin edilen fotoğraflardan geleneksel başlık ve başörtüsü ile incelemeye alınan başlıklar arasında benzerlikler tespit edilmiştir. Aynı fotoğraflardan katha, leçek ve başörtüsünün diğer unsurları tanımlanmıştır. Kıyafet rekonstrüksiyonu ile yakından ilgili bilgi sahibi olan kişiden kumaş, dikilme aşaması gibi bilgilere ulaşılmıştır. Sürgün sonrası Ahıskalıların kullandıkları giysiler hakkında bilgi sahibi olan kişiden kıyafetler ve özellikle başlık hakkında bilgi alınmış ve bu bilgilerin hepsi incelenmiştir. Bunun üzerine yazılı kaynaklarda tarif edilen giysilerin aynaları veya benzerleri araştırılarak bazı sonuçlar tespit edilmiştir.

Kişilerin özel koleksiyonlarından kathanın süsleme öğeleri temin edilmiş, detaylıca incelenmiş ve sonuçları aktarılmıştır. Ayrıca, katha-leçeğin tamamlayıcısı sayılacak küpe ve kolye gibi süslenme unsurları hakkında da inceleme ve araştırma sonucu bilgilere ulaşılmıştır.

3. BULGULAR

Ahıska geleneksel kıyafeti tüm toplumlarda olduğu gibi önemli kültürel değer niteliğindedir. Bu kültür birçok toplum ve bölgeler arasında ne yazık ki unutulmuş vaziyettedir. Ancak tarihi kaynaklar ve müzelerde bölgelerin geleneksel kıyafetlerine rastlamak mümkündür. Ahıskalı Türkler ise halen bu geleneği kısmen sürdürmeye devam etmektedirler.

Genel itibarıyla kadın giyim kuşamını günlük ve özel gün kıyafeti olarak iki ayrı başlık altında toplamak doğru olacaktır. Özel gün kıyafeti günümüzdeki gelinlik kavramına eşdeğerdir. Gelinlik elbisesinin 1944 yılından önceki görünümü kesin olarak bilinmemektedir. Lakin atalarımızın hatırladıklarından dinlediklerimiz yardımıyla kabataslak bilgilere ve bir takım ipuçlarına ulaşmak mümkündür. 1944 yılından sonrası için gerek gelinlik gerekse günlük kıyafetler hakkında bilgi hazinemiz geniştir.

Günlük, farklı birçok kıyafet genellikle hep aynı tarz oluşturularak kadınlarımız tarafından giyilmekte idi. Geleneksel giyimde günlük kıyafetler içlik, şalvar (pantolon), elbise, peştamal, yelek, çarık (çorap) ve ayakkabıdan oluşmaktadır. 1944 sürgünü öncesine ait bu kıyafetlerin fotoğraflarına rastlanmamıştır. Ahıska geleneksel kıyafetlerinin rekonstrüksiyonu ile uğraşan kişi ile görüşülerek bu döneme ait giysiler ortaya konulmuştur. Lale Işık, yaşlılarımızdan bilgi alarak yıllarca Ahıska

Türklerinin sürgün öncesi kıyafetlerini araştırmış ve rekonstrüksiyonunu yapmıştır. Aynı şekilde sürgün sonrası arşiv fotoğraflarından da yararlanarak 1944 öncesinde giyilen kıyafetlerin 1944 yılından sonra da bir zaman kullanıldığı tespit edilmiştir.

Bu kapsamda Ahıska'da genel itibarıyla 3 ana kıyafet tarzı söz konusudur. İlk örnekte askeri yeşil renginde pamuklu elbise gümüş kemerle süslenmiştir. Elbise, tercihe göre farklı renklerde dikilebilmekteydi. Elbise altında içlik ve dambal (pantolon) giyilmekteydi (bk. Resim 1). Bu giysi rekonstrüksiyonu Efendiyev'in arşivinde bulunan fotoğrafta görülmektedir (bk. Resim 2). Bir diğer örnek ise köyde sıkça giyilen kıyafet örneğidir. Burada elbise genellikle doğa desenli ve pamukludur. İçlik ve dambal (pantolon) dışında bir önceki örnekten farklı olarak yeşil kadifeden bel bağı (kuşak), yünden örülmüş yelek ve peştamaldan oluşmaktadır. Çarık ve mayraba/mayrama ise bütün kıyafetlerde kullanılmaktaydı (bk. Resim 3). Üçüncü kıyafet ise yine pamuklu desenli elbise, içlik, dambal (pantolon) ve yeşil kadife yelekten oluşmaktadır (bk. Resim 4). Gelinlik örneğine ise fotoğraflarda şimdilik rastlanmadığı için detaylı bilgiye sahip olunamamış ancak anlatımlar üzerine üç etekten (Dervişeva, 2010) oluştuğu aşikârdır (bk. Resim 5). Üç etek, üç ayrı diliminin olduğu, içine de ayrı iç elbisesinin olduğu geleneksel elbise türüdür. Eski Türklerin at bindikleri herkes tarafından bilinmektedir. Bu eylemi gerçekleştirirken kadının da erkekler gibi rahat at binebilmeleri için pantolonun üzerine üçeteğin giyilmesi kolaylık sağlamaktaydı. Günümüzde de halk oyunlarında hareket kolaylığı sağlaması nedeniyle sıkça kullanılan kıyafet türüdür (Ural, 1998, 25). Gelinlikler özel günde giyilen giysilerdir, bu nedenle Türklerin en sevdiği renklerin kullanılmış olmasına şaşırılmamalıdır. Kırmızı ve yeşil tarih boyunca Türk halklarının en sevdiği renkler olarak tarihe geçmiştir. "Kendini sevdirmeyi bilse kırmızı giyer; yaranmayı bilse yeşil giyer" der bir atasözü. Bu atasözünde sevdirmek isteyen ve naz etmek isteyen kadınların tercih ettikleri renkler anlatılmıştır (Köymen, 1971, 58-74).

"Beyaz gelinlikler daha geç dönemin işidir. Ahıska'da ve hatta 1944 sürgün sonrası bir müddet kırmızı, yeşil ve mor gelinlikler giyiliyordu. Nasıl göründüklerini hatırlamıyorum, ama renklerde de seçim geline bırakılıyordu. Mor rengi, diğer iki renge göre daha az görüyordum." (KK2).

Resim 1. Ahıska Kıyafetinin Rekonstrüksiyonu. (KK1)

Resim 2. Ahıskalular. (R. Efendiyev arşivi)

Resim 3. Ahıska günlük kıyafeti
(KK1)

Resim 4. Ahıska günlük kıyafeti
(KK1)

Resim 5. Üçetek örneği
(<https://tekstilbilgi.net>)

Gerek gelinlik gerekse günlük kıyafetler ortak bir noktada buluşmaktadır. Bu ortak nokta ise başörtüdür. Ahıskalılar arasında bu geleneksel başörtü katha-leçek veya papah-leçek diye adlandırılır. Katha-leçek birçok bölgede yaşayan Ahıskalılar tarafından papah-leçek diye adlandırılıyor. “Katha” kelimesinin yerine “Papah” kelimesinin daha doğru bir tabir olduğu kanaatindeyim. Çünkü katha denilen unsur, kafaya geçirilen papahtır. Papah ise Türkler tarafından tarih boyunca kullanılan baş tepeliğidir. Çoğu Müslüman-Türk kadınlarında tepelik geleneğine sıkça rastlanmaktadır. Tepelik veya papahı Türkler Orta Asya’da iklimin soğuk olması nedeniyle kalın bir şapka olarak kullanmaktaydılar. Bu şapkalar ise deriden ve yünden yapılmaktaydılar (bk. Resim 6-7). Nitekim deri ve yün göçebe toplumun başlıca malzemeleridir. Bazı insanların başlıklarının keçeden yapıldığı da sıkça karşılaşılan bir durumdur. Askerlerin ise başlarına taktıkları başlıklar daha sert malzemelerden yapılmaktaydı. Bu durum zamanla kadınlar arasında da yaygınlaşmıştır, nitekim kadınların bazı başlıkları demirden veya çelikten olabileceği gibi saf gümüşten de yapılmaktaydı (bk. Resim 8). Zamanla bu başlıklar farklı malzemelerden yapılmasının yanında farklı şekillerde de yapılmaktaydılar. Örneğin, Altın Adam’ın altından olan külahı gibi yukarıya doğru yükselen başlığın zamanla Orta Asya’da kadınlar tarafından kullanıldığı görülmektedir. Bu başlıkların çeşitleri, Orta Asya’da bugün de geleneksel başlık olarak kullanılmaya devam etmektedir. Bu nedenle Ahıska papahının temelini festen çok daha erken tarihlere dayandığını söylemek mümkündür.

Katha-leçek kültürü uzun yıllara dayanan kültürel değer olmakla beraber Ahıskalıların muhafazakâr aile yapısına da işarettir. Papah-leçek çoğunlukla gelinlere hitap etmektedir. Yine gerek Orta Asya’da gerekse dünya genelindeki toplumlara bakılacak olursa gelinin kıyafeti ile beraber başlığı da diğer insanlardan ve hatta kadınlardan farklı, daha süslü, daha yüksek veya farklı şekilli veya değerli malzemelerle süslü olduğu gözlenebilmektedir. Bu durum, gelinin diğer insanlardan farklı olarak dikkat çekmesi ve ailenin sosyal statüsünü ortaya koyması için yapılmaktadır. Ahıskalılarda ise sadece evlenen yeni gelinler tarafından giyilen papah, gelini diğer insanlardan doğal olarak ayırmaktadır. Papahın gelinler tarafından orta yaşa kadar kullanıldığı bilinmektedir. Orta yaş itibarıyla leçek üzerine genellikle düz koyu renkli veya çiçekli koyu renkli pamuk veya yün tavşal örtmekteydiler (bk. Resim 6-7).

Resim 6. Kazakistan Kadın Başlığı³ **Resim 7.** Orta Asya Kadın Başlıkları.⁴ **Resim 8.** Orta Asya Kadın Başlığı.⁵

Resim 9. Abaşidze Yakut, Pipinova Hatice ve ayakta R. İrada (Vala) (R. Efendiyev Arşivi)

Resim 10. Mamoyeva Ferah Seferkızı (H. G. Paşa arşivi)

“Gelinler katha-leçeği baba evinden çıkarken giyer ve toydan (düğün) sonra da giymeye devam ederdi. Sürgün öncesinde gelinler yaklaşık 30 yaşına kadar giyerdi, sonrasında ise sadece tavşal örterlerdi. Ancak sürgün sonrası bu süre gitgide azalmaya başladı. Toydan sonra yaklaşık 1-2 yıl giyilen katha-leçek, zamanla birkaç ay ve sadece önemli davetlere gidilince giyilmeye başladı. Bugün ise sadece isteme ve düğün merasimlerinde gelin tarafından hayatta en fazla 1-3 kez giyilerek unutulmaya yüz tutmuş durumdadır. Ama yine de hala kullanılmaya devam ettiği için şanslıyız.” (KK2).

Papahın iskeleti iki ayrı parçadan oluşmaktadır. Sürgün öncesi ahşap süzgecin kenarlıklarından yapılan uzun dikdörtgen parçanın bükülüp birleştirilmesinden papahın yanı yapılmaktadır. Üstü için ise ahşaptan ayrı bir parça hazırlanmaktadır (KK1) (bk. Resim 8). Sürgün sonrası ise iskelet olarak karton kullanılmaktaydı ve günümüzde de bu malzemedan yapılmaya devam etmektedir (KK2). Bu parçalar ayrı ayrı narçiçeği kırmızısı diye adlandırılan kırmızı-bordo arası renkte kadife ile kaplanmaktadır. Kadife kumaşla kaplanmasının iki nedeni vardı: birincisi, kadife parlak bir kumaştır ve zenginlik göstergesidir, ikincisi ise kadife şık görünümü ile beraber diğer birçok kumaşa göre kaygan değildir ve böylece üzerine örtülecek leçek ve örtü giyenin başından kaymaz. Kaplandıktan sonra ise dikilme veya

³ URL 1

⁴ URL 2

⁵ URL 3

yapıştırma işlemi yapılmaktadır. Yapıştırma malzemesi hakkında bilgiye rastlanmamıştır, lakin yakınlarımızın anlatımları ve tarif etmeleri üzere doğal malzemelerden oluşturulan yani hamurdan elde edilen yapıştırıcı ile yapıştırıldığını öğrenmekteyiz. Şeker, un ve su pişirilince güçlü bir yapıştırıcı elde edilmektedir. Bu durum, söz konusu doğal yapıştırıcının papahın yapılmasında kullanılmış olması düşüncesini akla getirmektedir. Papahın iki kenarına birer kopça (düğme) dikilmekte ve bir tanesinden ucunda boncuk bulunan ip sallanmaktadır. Papah kadının başına yerleştirilince bu ip sallandığı taraftan karşı tarafa doğru kadının çenesinin altından geçirilerek sabitlenirdi. Kadınların günlük hayatta işlerle meşgul olduğu düşünülürse, bu sabitleme işlemi, hareket halinde papahın baştan düşmemesi için bir önlemdir. Papahın son işlemi ise süslemedir. Papahın süslemesi, geleneksel kadın giysileri arasında en dikkat çekici süslenme unsurları arasında belki de en önemli yere sahiptir (bk. Resim 9). Papahlar ağırlıklı altın sikkelerle ve zincirlerle süslenmekteydi, lakin altının oranı aile gelirine bağlı idi. Düşük bütçeli ailelerin papahlarında altın az bulunur veya hiç bulunmazdı, bu durumda altın veya gümüş renginde diğer madenler kullanılmaktaydı. Bazen gümüş, bazen bakır, bazen de dönemin demir paraları da kullanılabilmekteydi. Altın sikkeler aile yadigârı olarak bugün de bazı ailelerde hala saklanmaktadır. Süslemenin diziliş düzeni şu şekildedir: alın üstüne gelecek şekilde ortada üç büyük ve üstünde daha küçük ön tarafın tamamını kaplayacak şekilde bir veya iki sıra altın yerleştirilmektedir. Bu büyük altına “Mamudiya” yani “Mahmudiye”, küçük altınlara ise “Urbiya” (KK2) veya “Pipanur” (KK1) adı verilmiştir. Bu isimlendirme bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Urbiya’nın kökeni Rubiye kelimesine dayanmaktadır. Ahıska, Ardahan ve çevrelerinde kız ismi olarak ta kullanılmaktadır. Gözlemler üzerine Ege yöresinde de fesin ön tarafına takılan altına ya da altın benzeri seri pula da urbiye denilmektedir. Kadının alnıyla temas eden üç adet altının oluşturduğu yarım çiçek motifine ve beş adet küçük altından oluşan çiçek motifine de “Punpuli” (KK1) adı verilmektedir (bk. Resim 10). Bazı katalarda sedeften çiçek motifine veya inci boncuk süslemesine de rastlanmaktadır. Ancak altına göre daha nadiren tercih edilmekte olduğu aşikârdır (bk. Resim 11-21).

Resim 11. Papah'ın yapılışı⁶

Resim 12. Papah/Katha Leçek⁷

Resim 13. Punpuli örneği

Resim 14. Boncuklu Katha/Papah Leçek Örneği (KK1)

⁶ URL 4

⁷ URL 5

Resim 15. (R. Efendiyev Arşivi)

Resim 16. Ahıskalı Gelin Örneği

Resim 17. Aslanova Solmaz
(R. Karibova Arşivi)

Resim 18. Svetlana Aliyeva.
(R. Karibova Arşivi)

Resim 19. Minara Gasanova
(M. Gasanova Arşivi)

Resim 20. Heyriye Hanım.
(R. Efendiyev Arşivi)

Resim 21 - 22. Ahıska Kıyafeti Rekonstrüksiyonu (KK1)

Resim 23. (KK2 Arşivi)

Mahmudiye altını, katha-leçeğin ortasına kadının alnına düşecek şekilde yerleştirilmektedir. Bu altının boyutları değişebilmektedir, ancak kathada yer alan tüm altınlardan daha büyük olması gerekmektedir. Osmanlı dönemine ait bu sikkenin ön yüzünde Sultan II. Mahmud'un tuğrası ve 3 yazı kuşağı yer almaktadır. Arka yüzünde ise Hicri 1223 (Miladî 1808-1809) tarihinin de yer aldığı Osmanlıca yazı ve etrafında 3 yazı kuşağı yer almaktadır. Bu sikke, Osmanlı İmparatorluğu'nun 30. Padişahı ve 109. İslam Halifesi olan II. Mahmut dönemine tarihlendirilmektedir (bk. Resim 21-22). Bu sikke halk arasında Mahmudiye olarak geçmektedir, asıl adı ise Hariye Altınıdır (Yılmaz, 2021). Bu sikkenin her iki yüzünde de yazı kuşaklarının aralarında bitkisel motifler yer almaktadır. Bir diğer Mahmudiye örneğimiz ise kathyayı süslediği gibi boncuklarla beraber boyun süsü yani kolye olarak kullanılmaktadır. Bu sikkenin ön yüzünde sultanın tuğrası görülürken, arkasında da Hicri 1223 (Miladi 1808-1809) yılının da bulunduğu Osmanlıca yazı yer almaktadır. Her iki tarafının yazıları içinde bitkisel motiflerin yer aldığı bordür bulunmaktadır. Bu sikke de Osmanlı İmparatorluğu II. Mahmut dönemine tarihlendirilmekte ve "Mahmudiye" diye adlandırılmaktadır (bk. Resim 23). Urbiya veya Pipanur olarak adlandırılan küçük pul altınlar Mahmudiye'den oldukça küçüktür. Tam Resmine ulaşamamış olmasına rağmen büyüklerimizin anlatımlarından, birer gram veya çeyrek altın boyutlarında olduğu tahmin edilmektedir. Sikkelerin de üstünde kathanın başka süslemeleri daha vardı. Bu süslemeler zarif altın zincir, taşlar, boncuklar, inciler veya sedeften şerit veya çiçekler şeklinde oluşturulmuş motiflerdi (bk. Resim 24).

Resim 24. Mahmudiye Altını
(H. G. Paşa Koleksiyonu)

Resim 25. Mahmudiye/Hariye Altını
(Aliye Yılmaz Koleksiyonu)

Resim 26. Mahmudiye Altını
(H. G. Paşa Koleksiyonu)

Resim 27. Katha Leçek Örneği
(Lale Işık Koleksiyonu)

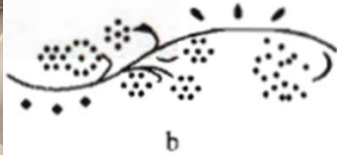
Papahın üzerine mermerşahi kumaştan yapılan sade ve nakışsız leçek giydirilirdi (Silahşör, 2017, 537). Sade olmasına rağmen kenarları iğne oyasıyla ince desenlerden oluşmaktaydı. Leçek 1,5x1,5 metreden oluşmaktaydı (KK1). Leçek kadının boynunu da kapatacak şekilde sarılarak bağlanmakta veya çoğu zaman bir broş ile sabitlenmekteydi. Leçeğin üzerine ise "vala", "kalağa" veya "kelağayı" diye

adlandırılan tavşal üçgen yapılarak örtülür ve öylece bağlamadan bırakılırdı (bk. Resim 6, 14). Bu tavşal 1,5 x 1,5 metre ölçülerinde ve ipek kumaştan Azerbaycan'da üretilmekteydi (bk. Resim 28).

Kelağayı iki farklı şekilde üretilmekteydi. Yeleni kelağayı ve Heratı kelağayı. Yeleni kelağayının ortası düz renk olmakla beraber kenarlarını çevreleyen bordürlerde desenler mevcuttur (bk. Resim 31). Heratı kelağayı ise desenler boş yer kalmayacak şekilde yer almaktadır (bk. Resim 32). Her iki çeşidinde de aynı desenlerle bezelidir. Bu desenler çoğunlukla bitkisel motifler ve “buta” diye adlandırılan birim motiften oluşmaktadır (bk. Resim 29-30). Ahıskalılar tarafından günümüzde çoğunlukla yelenli kelağayı kullanılsa da, daha önceki dönemlerde her iki çeşidin de kullanıldığı düşünülmektedir. Kelağayı tavşallarına desenler baskı işlemiyle yapılmaktadır. Ahşap kalıp oyularak desenin oluşturulması işlemi yapılmaktadır, daha sonra bu kalıp bitkisel boyaya bandırılarak ipek tavşalın üzerine basılmaktadır. Aynı birim motif sürekli tekrarlanarak süsleme kompozisyonu oluşturmaktadır (bk. Resim 33-35). Araştırmalar neticesinde buda deseninin benzerinin Orta Asya'da görüldüğü tespit edilmiştir. Orta Asya halkı henüz başlık veya papahlardan evvel ritüel sırasında başlarına kuş yuvalarını yerleştirmektedirler. Bunu Şamanizm döneminde yapmaktaydılar. Yer ile göğü bu şekilde birleştirdiklerine inanıyorlardı. Bu durumu Orta Asya tepeliklerinde veya Rusça genel tabirle tübıteykalarda görmek mümkündür. Azerbaycan'da buda diye bilinen desenin benzeri Orta Asya'da kuşun kanatları veya tüylerine benzetilmektedir. Aynı desenin kelağayı dışında elbiselerde de kullanıldığı bilinmektedir (bk. Resim 36-38).

Resim 28. Kelağayı Örneği

Resim 29. Yeleni k. bordür deseni
(Paşayeva, 2010, 141)

Çizim 6. Heratı kelağayı iç bordür desenleri.

Resim 30. Heratı k. iç bordür desenleri
(Paşayeva, 2010, 143)

Resim 7. Yeleni kelağayı örnekleri (detay).

Resim 31. Yeleni k. Örneği.
(Paşayeva, 2010, 142)

Resim 10. Heratı kelağayı
(detay), XIX yy.

Resim 32. Heratı kelağayı.
(Paşayeva, 2010, 144)

Resim 33. Kelağayı ve Buta deseni

Resim 8. “Buta” desenli ahşap kalıplar.

Resim 34. Buta desenli ahşap kalıplar
(Paşayeva, 2010, 142)

Resim 15. Baskı işlemi.

Resim 35. Baskı işlemi
(Paşayeva, 2010, 145)

Resim 36. Orta Asya Tübiteykasi.⁸ **Resim 37.** Orta Asya Tübiteykasi.⁹ **Resim 38.** O. A. Tübiteykasi.¹⁰

Hâlâ Azerbaycan'dan temin edilen bu kalağanın Ahıskalılar tarafından ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemektedir, lakin sürgün sonrası yoğun olarak kullanımı gözlenmektedir. Sürgün öncesi bu tavşalların farklı renkleri ve desenlerinin kullanıldığı tahmin edilmektedir. Tavşala da bazı yörelerde "Poşi" (KK1) denilmekteydi. Gelinlik için özel tavşal söz konusudur ve beyazın tercih edildiği çok olasıdır. Günümüzde beyaz, kenarları ise bordür şeklinde mor renkli desenleri olan ipek vala günümüzün vazgeçilmez tercihidir. Gelinlik için de bu valanın tercih edilmiş olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Elimizde gelinlik fotoğrafının bulunmamasından ötürü bu konuya kesin bir cevap bulunamamış ucu açık bırakılmıştır. Vala veya kalağa farklı renklerde de yapılmaktadır (bk. Resim 1, 3, 4). Elimizde olan fotoğrafların siyah-beyaz olması nedeniyle renkleri anlaşılamamaktadır, lakin büyüklerimizden görüldüğü üzere renkli ve alaca desen veya çiçeklerin yoğun olduğu tavşalların kullanımına oldukça alıştırtılar. Bu nedenle renkli tavşalların kullanımının Ahıskalılar arasında sevildiği bilgisinin yanında "Çit" diye adlandırılan Çin ipeğinden tavşalları kullanıyor olabildiklerini söylemek mümkündür. Çünkü bu kumaştan Divan-ü Lügat-it Türk'te de bahsedilmektedir (Bilal, 2018, 533-542). Yaşları daha da ilerleyen kadınlar sadece leçek ile başını sarıp, tavşalla örtmekteydiler. Genellikle katha ile kullanılan tavşal gibi bağlanmadan sadece örterek kullanılan bu örtü işin yoğun zamanlarında sadece arkadan veya önden de boynuna dolayarak arkadan hafif bağlanmaktaydı. Bu tavşallar genellikle koyu renkli veya çiçek desenli olup pamuk veya yünden imal edilmekteydiler. Sürgünden sonra ise "Yaponsky Platok" ve "Pavlopasadsky Platok" (KK1) veya "Rus Eşarbi" diye adlandırılan tavşal türleri kullanılmaya başlanmıştır (bk. Resim 25-26). Bunların kullanımı, SSCB topraklarında yaşayan Ahıskalıların bir de sürgün ile karşılaştıklarından dolayı giydikleri kıyafetlerle beraber tavşalları da temin etmelerinin zor olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Yaşadıkları ülkede kendi geleneğine benzetebileceği en yakın ürünleri satın alıp geleneksel kıyafetini yaşatmak zorundaydılar. Sürgün sonrası Türklerin toparlanması uzun yıllar aldı ve tekrar Azerbaycan'dan kalağayı temin edebilecek hale gelmişlerdi (KK1).

Resim 39. Tavşal türü (Sağda)(Efendiyev R. Arşivi) **Resim 40.** Pavlopasadsky Platok (3 rengi)

Kadınların süslenmek için papah-leçek dışında diğer nesnelere de kullandıkları bilinmektedir. Geleneksel başlığımızla görüntüyü paylaşan kolye ve küpelerde de dikkat çekici özelliklerle

⁸ URL 6

⁹ URL 6

¹⁰ URL 6

karşılaşılmıştır. Genelde aynı tarz olan bu takılar da altındandı. En önemli parça Macar altınıdır. Macar altını yatırım amaçlı kullanılan altın türlerinden biridir. Üzerinde imparator Franz Joseph'in portresi bulunan Avusturya-Macaristan altın parasına Almandada verilen ad olan 'Kremintz'den bozma 2,5 Osmanlı altın lirasına denk zinet altını, 10 çeyrek gücündedir¹¹. Ön yüzünde İmparatorun yüzü ve etrafını yazı kuşağı çevrelemektedir. Bu yazı kuşağında "FRANC. IOS. I. D. G. AVSTRIAE IMPERATOR" yazısı bulunmaktadır. İmparator sakallı ve bıyıklı, başında bitkisel diadem dikkat çekici unsurlar arasındadır. Arka yüzünde ise çift başlı Austro-Macar kartalı ve haçlı küçük taşlar ve bir büyük taş bulunmaktadır. Kartalın gövdesi ise bir kalkan ile kapatılmıştır. Kartalın bir elinde haçlı globus diğer elinde de kılıç olduğu düşünülen alet bulunmaktadır. Bütün bu kompozisyonu yazı kuşağı çerçevelemektedir. Bu yazı kuşağı ise şöyledir: "HVNGAR. BOHEM. GAL. C4C. LOD. ILL. REX. A. A. 1915" (bk. Resim 27). Bu büyük altın tek olabileceği gibi, her iki yanında birer altınla toplam üç altın şeklinde aralarına çoğunlukla kehribar veya oltu doğal taşlarından boyuna asılan kolye oluşturulmaktaydı. Bu boncuklara "şöve" (Silahşör, 2017, 537-544) adı verilmekteydi (bk. Resim 2, 13, 16, 17).

Bir diğer süslenme ögesi ise kulak süslemesidir. Eski fotoğrafların hepsinde aynı tip küpelere rastlanmaktadır. Yuvarlak top şeklinde altın küpe. Sürgün öncesinde de sonrasında bu küpeler kullanılmaktaydı. Sürgün öncesi gümüş top üzerine altın toz kaplamadan oluşan bu küpeler sade görünüme sahipken, sürgün sonrası ajur tekniği ile oluşturulmuş geometrik figürlerle hareketlendirilmiş saf altından oluşmaktaydı (bk. Resim 28-30). Sıkça karşımıza çıkan gözlü veya tek taşlı diyebileceğimiz takımlar da bahsedilmeye değerdir. Bu takım; küpeler, kolye ve yüzükten oluşmaktadır. Kullanımına muhtemelen sürgünden sonra moda etkisiyle başlanan bu takım altın üzerine yakut taşından bir göz yerleştirilerek nar kırmızısı ile bordo rengi arasında, güneşte ise pembemsi bir renge bürünen muhteşem takıdır. Yakut taşı dışında birçok doğal taştan kolyeler de ister macar altınıyla isterse de altınsız kullanımı sıkça görülen takı türüdür (bk. Resim 31).

Resim 41. Macar Altını (H.G. Paşa Koleksiyonu)

Resim 42. Altın Küpeler (KK1)

Resim 43. Altın Küpeler (H. G. Paşa Koleksiyonu)

¹¹ URL 7

Resim 44. Ahıskalı Kadınların Kulaklarında Altın Küpeler (Efendiyev R. Arşivi 1.09.2022)

Resim 45. Yakut Taşlı Altın Takım (Kolyesi kayıptır)
(H. G. Paşa Koleksiyonu)

Resim 46. El İşi Modern Katha-Leçek
(Sabira Osman Koleksiyonu)

Günümüzde hâlâ sürdürülmeye devam eden papah-leçek geleneği sadece yeni gelinler tarafından isteme, nişan, düğün ve hinkal günlerinde kullanılmaktadır. Geleneğin hâlâ kullanılıyor olması Ahıskalıların gelenek ve göreneklerine saygıyla yaklaştıklarının bir göstergesidir. Anneler kızlarına, gelinlerine kendi elleriyle kathalar dikmektedirler. Üzerini ise bugün kuyumculardan temin edebileceğimiz tam, reşat, cumhuriyet, çeyrek ve gram altınlarıyla süslemektedirler. Aynı zamanda birçok genç kız ve gelinimiz de el işi katha ve leçek üretimi yaparak satışa sunmaktadırlar. Kathanın da Leçekin de hatta valanın da temin edilmesi günümüz şartlarla oldukça kolaydır (bk. Resim 32).

Katha/Papah leçek, Ahıska bölgesinde yaşayan Türkler tarafından kullanılmaktaydı. Ahıskalılar sürgün oldukları topraklarda da hâlâ bu geleneği sürdürmeye devam etmektedirler. Bunların yanı sıra

bazı bölgelerde kathanın benzerleri veya neredeyse aynısının kullanıldığı tespit edilmiştir. Leçek te aynı şekilde Türk devletlerinde yoğun kullanılan bir unsurdur.

Şekil olarak kathanın benzeri Anadolu’da birçok yöresel başlıklarda görülmektedir. “Tepelik” olarak adlandırılan başlıklara Anadolu’nun birçok şehrinde rastlamak mümkündür (bk. Resim 33). Yuvarlak tepelik, üzeri ziynet altınlarla kaplıdır. Ancak tepelik doğrudan saç üzerine kullanıldığı gibi fesin üzerine yerleştirilerek de kullanılmaktadır. Her hâlükârda bunu teknik olarak olmasa da görüntü olarak kathanın farklı versiyonu olarak değerlendirmek mümkündür.

Ahıska bölgesi zaman zaman Osmanlı Hâkimiyeti altında idi ve başta zaten Türk yerleşimi olan bu bölgeye Osmanlı İmparatorluğundan da göç olduğu aşikârdır. Sürgün öncesinde aynı başlık ve başörtüsünün Ahıskalı Türkler tarafından kullanıldığı kesin olarak bilinmektedir, lakin söz konusu bu başlık arşiv fotoğraflarında görülen şeklini tam olarak ne zaman aldığı konusunda kesin bilgi bulunmamaktadır. Bunun nedeni Gürcistan Hükümetinin, kasıtlı veya kasıtsız fark etmeksizin Ahıska Türkleri ile ilgili arşiv belgelerini yok etmeleri ve varsa bile araştırmalardan her Türk’ü uzak tutmalarıdır. Yine de incelemeler sonucunda bazı tahminler ortaya koymak mümkündür. Osmanlı’da 19. yüzyılda erkekler tarafından giyilmesi zorunlu hale gelen fesin, zamanla tüm halk tarafından da kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. Bu durum, Türk toplumunun temelinde başlık unsurunun zaten var olduğu ile ilgilidir. Belki de hayat şartları ve malzemelerin pahalılığı nedeniyle artık deri, yün, gümüş gibi malzemelerin halk tarafından temin edilmesi zor olduğundan, belki fes ustalarının çoğalmasından belki de başka birtakım nedenlerden dolayı, halk ve özellikle kadınlar tarafından başlık olarak fes benimsenmiştir. Bundan hareketle Osmanlı’nın genelinden Ahıska’ya olan göç veyahut alışverişler dolayısıyla fesin, Ahıskalı Türkler tarafından da temel başlık olarak kullanılmaya başlanmış olabileceği düşüncesi akla gelmektedir. Bu nedenledir ki kathanın ana iskeleti bugün fese benzemektedir. Bu durumdan anlayacağımız üzere, Ahıska geleneksel papahının ana iskeletinin fese benzemesi Osmanlı’da fesin yayılmasından sonra veya aynı zamanlarda yani 19. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Bu tarihten önce bu bölgede başlık olarak eski Türk toplumunda, yani Orta Asya’da kullanılan papahların kullanımı büyük bir olasılıktır.

Katha’nın temel şeklinin fese benzemesinden dolayı, fes temelli olan tüm başlıkların kathanın akrabaları olduğunu söylemek mümkündür. “Fino fes” diye adlandırılan başlıklar da oldukça zarif ve seçkindi, erkekler tarafından ilk İtalya’da ortaya çıkmıştır (Koçu, 1967). Bu da kadın feslerinin de bunlardan etkilenmiş olabileceği düşüncesini ortaya koymaktadır. Yörüklerde de benzer fes türü söz konusudur. Gümüş veya altın pullarla süslenmiş tepelik fesin alçak versiyonlu yani papaha benzer şekliyle karşımıza çıkmaktadır (bk. Resim 34). Çorum’da “Canfes” diye adlandırılan al, mor veya bordo renginde küçük ve dar bir fes olarak karşımıza çıkmaktadır (bk. Resim 35). Şekil olarak kathaya oldukça benzeyen bu başlığın, farklı olarak püskülleri bulunmaktadır ve tepesinde incilerle bezeme söz konudur. Mahmudiye altını bu başlıkta da kullanılmaktadır lakin kullanıldığı yer farklı olarak tepesine yerleştirilir. Kenarlarına sık sık lira, yarım lira, çeyrek lira, mahmudiye, yirmilik, onluk, beşlik türünde altın paralar veya gümüş paralar dikilmektedir. Fesin her tarafının bol bol altınlarla süslenmiş olması zenginliğin göstergesidir. Üzerine de “Çeki” diye adlandırılan üçgen biçimde katlanarak ince kumaştan çember örtülmekteydi (Salman, 2007, 30). Kastamonu ilinin Tosya ilçesinde kadın fesleri; beyaz boncuklar, inciler, pullar, altınlar ve gümüşlerin dizilmesiyle süslenmektedir. Arkasına da takma saçlar dikilmektedir. Bu fesler boyut olarak daha yüksek olsalar da, süsleme unsurları olarak kullanılan malzemeler açısından Ahıska yöresiyle benzerlik taşımaktadır. Tepesinde bulunan mahmudiye ve inciler Çorum yöresiyle de benzerlik sağladığı gibi mahmudiye ve alın üstüne gelecek şekilde yoğun kullanılan altın pullar katha ile de benzerlik sağlamaktadır. Kastamonu Tosya geleneksel başlığının yapımında kullanılan başlıca malzemeler; kalıp, keçe, kırmızı saten kurdele, inci, zilifbastı altını, mavi boncuk, hediciye altını, gümüş takılar, iplik çeşitleri ve pul altınlarıdır (Söyüç ve Ortaç, 2021, 346) (bk.

Resim 36). Aynı şekilde Bolu, Erzincan, Sivas, Ardahan'ın Posof ilçesi ve diğer birçok Anadolu şehirlerinde fes temelli benzer geleneksel başlıklar kullanılmaktadır (bk. Resim 37-41).

Resim 47. Tepelik

Resim 48. Yörük Geleneksel Kıyafeti

Resim 49. Çorum Geleneksel Kıyafeti

Resim 50. Kastamonu Tosya İlçesi Geleneksel Başlıklar

Resim 51. Bolu Geleneksel Kıyafeti.¹²

Resim 52. Erzincan Geleneksel Kıyafeti.¹³

Resim 53. Sivas Geleneksel Kıyafeti.¹⁴

¹² URL 8

¹³ URL 9

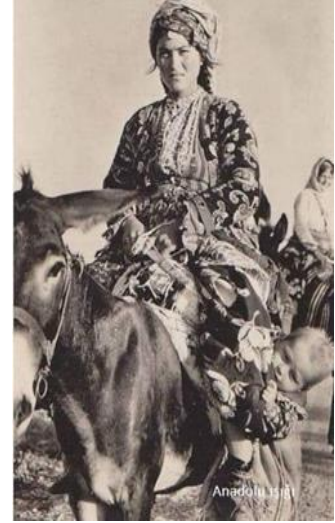
¹⁴ URL 10

Resim 54. Ardahan Geleneksel Kıyafeti.¹⁶

Resim 55. (Emine Balcı) (Posof'ta Giyim Kuşam)

Resim 56. Anadolu¹⁵

Orta Asya Türk toplumu ile Ahıskalı Türkler arasındaki bağlantı aşikârdır. Bu durum tarih olarak kanıtlanabildiği gibi, ortak kültür paylaşımlarından da kanıtlanabilmektedir. Göktürk dönemine ait tasvirlerde ve heykelerde üç dilimli taçlar ile karşılaşmaktayız (bk. Resim 57, 59). Aynı taç Selçuklu seramiklerinde ve minyatürlerinde de görülmektedir (bk. Resim 58, 60). Üç dilim oluşu ve özellikle de ortadaki dilimin genellikle daha büyük olup merkezi vurgulaması önemli bir ayrıntıdır. Göktürk tasvirinde han ve hatun görülmektedir. Burada hanın tacının üç dilimli olduğu heykelerde kadının tacının da üç dilimli olduğu görülmektedir. Burada kadının Türk toplumunda tarih boyunca önemli role sahip olduğu gerçeği bir kez daha kanıtlanmaktadır. Üç dilim bazen tek dilime indirilmektedir. Bu durumu yine Selçuklu minyatürlerinde ve günümüz Selçuklu filmlerinde görülmektedir. Kathanın süsleme unsurlarında da üç veya bir büyük altın sikke diğerlerinden daha dikkat çekici olmakla beraber merkezîyeti vurgulamaktadır. Aynı zamanda dikkatin çekilmesi gereken önemli bir unsur da bu altının veya altınların alının tam merkezine yerleştirilmesi durumudur. Bu vaziyetin de bir nedeni vardır. Bir efsaneye göre Oğuz Kağan göğün kızı ile evlenmektedir.

“Yine günlerden bir gün:

Oğuz Kağan bir yerde, Gök Tanrı'ya yalvarırken:

Karanlık bastı birden, bir ışık düştü gökten.

Öyle bir ışık indi, parlak aydan güneşten.

Oğuz Kağan yürüdü, yakınına ışığın,

Oturduğunu gördü, ortasında bir kızın.

Bir ben vardı başında, ateş gibi ışığı,

Çok güzel bir kızdı bu, sanki kutup yıldızı.

Öyle güzel bir kız ki, gülse gök güle durur.

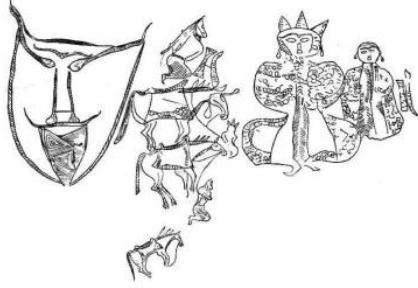
Kız ağlamak istese, gök te ağlaya durur...” (Candan, 2017, 131).

Şiirin devamında Oğuz Kağan ona Gök Tanrı tarafından gönderilen kızla evlenmekte ve çocuklarının olduğundan bahsedilmektedir. Bu şiirde bahsedilen “Bir ben vardı başında, ateş gibi ışığı” cümlesinden kızın alnında bir benin ateş gibi ışık saçtığı anlaşılmaktadır. Söz konusu papah da alnın tam ortasına yerleştirilmiş altın sikke olarak parlamaktadır. “Çok güzel bir kızdı bu, sanki kutup yıldızı”

¹⁵ URL 11

¹⁶ URL 12

cümlesinde ise kızın güzelliği kutup yıldızına benzetmektedir. Güzel kadın parlayan bir yıldız veya ısıtan güneş gibidir. Buradan hareketle kathanın üzerinde altın sikkenin bulunması ve bu altının alnın tam ortasına yerleştirilmesinin tesadüf olmadığı anlaşılmaktadır. Sadece göze hoş gelen süslemeden çok daha derin manalara dayanmaktadır. Bu mana ise kadının eşsiz güzelliğidir.

Resim 57. Göktürk Dönemi Kağan ve Hatun. ¹⁷

Resim 58. Selçuklu Minyatürü. ¹⁸

Göktürk Dönemi Türk Kadın Giyimi. Türk kadınları ata binmeyi kolaylaştıran bol kesimli geniş yakalı kaftan ve şalvar biçimli pantolon kullanmışlardır. Börk adı verilen üç dilimli keçe başlıklar Göktürk paralarında da görülür.

Resim 59. Göktürk Heykelleri

Resim 60. Selçuklu Minyatürü. ¹⁹

(Çoruhlu, 2020)

Türkiye sınırları dışında da katha benzeri başlıklar görülmektedir. Kırım Tatarlarının geleneksel başlıkları da festen yapılmakta ve Ahıskalı Türkler tarafından kullanılan papahlara benzemektedir. Al fesin üzerine küçük altın paralar sıkça yerleştirilmekte ve üzerine genellikle beyaz renkli “Mayrama” denilen tavşal örtülmektedir. Mayrama Ahıskalılar arasında küçük el mendiline denilmekte Tatarlar arasında ise neredeyse yere degecek uzunlukta büyük tavşala (bk. Resim 42-44). Aynı durum Kafkasya için de söylenebilmektedir. Genel itibarıyla Ahıska Türklerinin geleneksel kıyafetleri Kafkasya halklarının kıyafetleriyle benzerlik göstermektedir. Özellikle sürgün sonrası Ahıskalılar kıyafetleri ve yaşam tarzları konusunda Kafkasya’dan oldukça etkilenmiş görünüyorlar. Lakin geleneksel başlık ise Kafkasya’dan ziyade Osmanlı sonrası Anadolu yöreleriyle ve genel olarak Türk halklarıyla ortak özellik ve değerler sergilemektedir.

Zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde bulunan Ahıska bölgesi bugün Gürcistan sınırları içerisinde yer almakta ve Ermenistan ve Kafkasya’nın geneli ile komşu halindedir. Bulunduğu bölgenin modasından etkilenmek doğal bir durumdur. Bu nedenledir ki, Ahıskalı erkekler Kafkasya kıyafetini ve başlığını kullanmaktaydılar. Ahıskalı kadınların ise düğünlerde muhtemelen üçetek elbisesi giydikleri bilgisi yukarıda verilmişti. Bu üç eteğin de gerek Güney Kafkasya’da gerekse Anadolu’nun bazı bölgelerinde ve hatta Osmanlı’da kullanıldığına da dikkatin çekilmesi gerekmektedir (bk. Resim 45-47). Gürcistan geleneksel başlığı ile Ahıska geleneksel başlığı arasında benzerlikten daha ziyade farklılıkların çok olması durumuna da dikkat edilmesi gerekmektedir. Gürcistan geleneksel başlıkları da

¹⁷ Göktürk devrine ait Kudırge kurganından çıkarılan, kaya üzerine yapılmış dinsel merasim tasviri.

¹⁸ URL 13

¹⁹ URL 14

kiyafeti de daha çok Kafkasya'nın diğer bölgeleriyle benzerlik sergilemektedir. Ermeni geleneksel başlığı da kıyafeti de Ahıska geleneksel kıyafetinden oldukça ayrılmaktadır. Kıyafet olarak iki tip karşımıza çıkmaktadır. Lacivert kadife üçetek, yerlere değecek kadar uzun kırmızı peştamal (önlük), kollarında "kolçah" diye adlandırılan geniş kumaş kullanılmaktadır. Kolçahın benzeri Kafkas kostümlerinin neredeyse hepsinde kullanılmaktadır. Ermeni başlığının ise festen ziyade, daha çok diadem şeklinde olduğu görülmektedir. Yine farklı altınlarla süslenmiş bu başlıkların üstü açık, üzeri ise ince tül tavşalla örtülmektedir (bk. Resim 48-50) (KK1). İkinci tip Ermeni başlıkları ise yüksek fesleri ile Kafkasya'ya benzemektedir (bk. Resim 52). Kıyafetleri ise yine farklı renklerde olmak üzere üçetek ve üzerinde uzun peştamaldan oluşmaktadır (bk. Resim 51, 53).

Bosna-Hersek geleneksel kıyafetlerinde de katha benzeri başlıklar kullanılmaktadır. Aynı ölçülerde ve aynı renkte olduğu görülen bu başlıklar da altınlarla süslenmektedir. Adı fes olan bu başlığın üzerine ise "Şamiya"²⁰ diye adlandırılan baskılı desenli eşarp örtülüp arkadan bağlanmaktadır (bk. Resim 54-58). Bu tür başörtüleri Bosna-Hersek'te Müslüman kadınlar ve bazen de Hıristiyan kadınlar tarafından giyilirdi. Erkeklerin de Osmanlı tip kıyafet ve Osmanlı fesleri giydikleri görülmektedir. Bu durumun Ahıska için de, Bosna-Hersek için de Osmanlı hâkimiyetinin göstergesi olabileceği düşünülmektedir.

Resim 61, 62, 63. Tatarların Geleneksel Kıyafeti (<https://tr.pinterest.com/pin/444660163211409787/>)

Resim 64. Tatar Kıyafeti

Resim 65. Tatar Kıyafeti

Resim 66. Diadem Detay

²⁰ URL 15

Rekonstrüksiyonu.²¹

Rekonstrüksiyonu.²²

Resim 67. ve 68. Üç Etek (Ahıska, Samche-Javeheti Müzesi)

Resim 69. Üç Etek (Osmanlı)²³

Resim 70. Resim 71. Ermeni Geleneksel Kıyafeti (KK1)

Resim 72. Ermeni Kıyafeti²⁴

²¹ Katha Leçekli Örnek (KK1)

²² Diadem Örneği (KK1)

²³ URL 16

²⁴ URL 17

Resim 73. Geleneksel Ermeni Kıyafeti²⁵

Resim 75. Geleneksel Ermeni Kıyafeti²⁶

Resim 74. Geleneksel Güney Kafkasya (Osetiya) Kıyafeti²⁷

Resim 75. Resim 76. Resim 77. Bosna-Hersek Geleneksel Kadın Başlıkları²⁸

²⁵ URL 18

²⁶ URL 19

²⁷ URL 18

²⁸ URL 20

Resim 78. Resim 79. Bosna-Hersek Geleneksel Kadın Başlıkları²⁹

4. SONUÇ

Katha/Papah-leçek, evliliğin simgesi niteliğindedir. Bu nedenle Ahıskalılar için hem maddi hem manevi değer taşımaktadır. Yıllar sonra modanın etkisi ile kıyafetlerde ve eşarplarda yeniliğe ayak uydursa da papah-leçek hiç değişmeden aynı kalmıştır. Geleneksel Ahıska kadın kıyafeti 1944 öncesi içlik, dambal (pantolon), elbise veya etek ile gömlek, peştamal, çar bağ veya kemer, çarık ve ayakkabıdan oluşmaktaydı. 1944 sürgünü sonrası aynı kıyafetler kullanılmaya devam etse de, farklı coğrafyalarda olan ve herkes tarafından kullanılan giysiler satın alınıp kullanılmak zorunda kalmıştır. Her hâlükârda giyimlerini kendi geleneğine benzetmeye çalışıyorlardı. Bu durum tez zamanda düzelse Ahıska bölgesinde de farklı kültürlerden etkileşimin söz konusu olduğu hatırlanırsa bu durum çok rahatsız edici değildir. Nitekim Ahıskalılar ne kadar etkileşime uysalar da kendine özgü kültürel değerlerine tarih boyunca sahip çıkmışlardır. Bu durum bugün için de geçerliliğini korumaktadır.

Ahıskalıları kültürel değerlerinden “Kendine özgü” diye bahsedilmesinin bir nedeni var. Nitekim araştırmalar sonucunda Ahıskalı geleneksel başlık ve başörtüsünün Türk dünyasına mensup olduğu tespit edilmiştir. Etkileşim, aynı coğrafyayı paylaşan toplumlar arasında reddedilemez bir olgudur. Elbette ki Ahıskalıların da diğer birçok toplumda olduğu gibi Gürcistan, Ermenistan gibi ülkelerle benzer yanları bulunmaktadır. Ancak araştırmalar sonucu, Ahıskalıların geleneksel kıyafeti ve başlıklarının, Ermeni ve Gürcülerin geleneksel kıyafetlerinden ve başlıklarından büyük oranda ayrışmakta olduğu söylenebilmektedir. Daha çok Anadolu ve Bosna-Hersek geleneksel başlıklarıyla benzerlik taşıyan katha-leçek / papah-leçek, üzerinde ayrıntılı araştırmalar yapılmayı hak eden önemli bir kültürel değerdir. Geleneksel Ahıska başlığının temeli ise Orta Asya Türk toplumuna kadar dayanmaktadır.

Papahın ortasına yerleştirilen bir veya üç altının alının tam ortasına denk gelmesinin nedeni Eski Türklere kadar uzanmaktadır. Bir efsanede, Oğuz Kağan’ın âşık olup evlendiği gökten düşen güzel hatunun başında (ki muhtemelen alnında) parlayan ışığın bulunduğu ve bu ışığın Kutup yıldızına benzediğinden bahsedilerek genç kadının güzelliği vurgulanmıştır. Konunun geniş ve kapsamlı olması nedeniyle bu konudaki araştırma analizlere devam edilecek ve yeni bulgular neticesinde konu hakkındaki bilgiler güncellenecektir.

²⁹ URL 15

Extended Summary

In this article, it is aimed to give information about the general clothing of the Ahıska people in traditional Turkish clothing, to examine in detail the main subject of the article, the title katha-leçek and a few other important ornaments, and to determine the common points with other titles.

Document analysis method was used in this study. The literature and archive photographs related to the subject were scanned and examined. Resource persons, young and old, were consulted and data were obtained as a result of semi-structured interviews. Old photographs from the private archives of the source persons and some ornamental elements on the kathan were used in the research. At the same time, Anatolian traditional headdresses and clothes were examined, as well as the headdresses of some regions where the Ottoman Empire extended its hand. At the same time, the traditional titles of the countries around the Meskhetian region were also examined and common points were revealed. As a result of the examination of the photographs obtained from the private archives, some similarities were determined. The ornamental elements of kathan were obtained from private collections of individuals, examined in detail and the results were presented.

Traditional clothes, which are not used in many societies and can only be learned from historical sources and museums, are still kept alive by Ahıska Turks today. The examined women's clothing is grouped under two headings as daily and special day. The special occasion dress includes a wedding dress, and although its appearance before 1944 is not known for certain, it is possible to make a rough sketch of the traditions that older witnesses still maintain after 1944. Our knowledge of the outfits after this year is extensive. Before and after 1944, before the adoption of the white wedding dress fashion, it is understood from the expressions that the red three-skirt dress was used. Red and green colors are the colors that Turks love to use in every history. For this reason, it is expected to be used in wedding dresses as well. Three skirts is a traditional dress type with three separate slices and a separate inner dress. It is known by everyone that the ancient Turks rode horses. While carrying out this action, it was convenient for women to wear a three-skirt over trousers so that they could ride horses comfortably like men. Today, it is a type of clothing that is frequently used in folk dances because it provides ease of movement. Casual clothes are usually in the same style. Daily clothes consisting of underwear, shalwar (trousers), dress, loincloth, vest, sandals (socks) and shoes are also seen in the photographic archives, which were used after 1944 and before the 1944 exile. There are also some ornamental elements such as silver belts and necklaces worn on these clothes. Both wedding dresses and daily dresses meet at a common point. This common point is the headscarf. Among Ahıska people, this traditional headscarf is called katha-leçek or papah-leçek. In papah, katha is actually hilly. Most Muslim-Turkish women have the hilt tradition frequently. The first use of the hill or papah by the Turks was due to the coldness of the climate in Central Asia. At first they were made of leather and felt, but over time the caps became different and were made of different materials. Although its appearance is similar to the fez of the Ottoman Empire, it is possible to say that its foundation dates back to much earlier dates than the fez.

Katha-leçek culture is a long-standing cultural value, but it is also a sign of the conservative family structure of Ahıska people. Although this traditional headscarf and headscarf are only addressed to brides on the wedding day, they were previously used by married women for a long time. It is known that the pope was used by brides until middle age. By middle age, they usually covered plain dark colored or flowered dark colored cotton or wool rabbits on leçek.

Papah, whose skeleton was made with the help of a wooden strainer in the past, is now made of cardboard. In both cases, it is covered with a maroon-red velvet fabric called the pomegranate flower red. A hook (button) is sewn on both sides of the papah, and a rope with a bead on the end hangs from one of them. The last process of the pope is embellishment. Papahs were adorned mainly with gold coins and chains, but the proportion of gold depended on family income. Depending on the family income, it

could also be decorated with silver, copper coins or iron coins of the period. Gold coins are still kept in some families today as family heirlooms. The arrangement of the ornament is as follows: one or two rows of gold are placed on top of the forehead, with three large ones in the middle and a smaller one on top, covering the entire front. This big gold is called "Mamudiya", that is "Mahmudiye", and the small gold is called "Urbiya" or "Pipanur". The half flower motif formed by three gold pieces in contact with the forehead of the woman and the flower motif formed by five small gold pieces are called "Punpuli". Some kathas also have mother-of-pearl flower motifs or pearl bead decorations. However, it is obvious that it is more rarely preferred than gold.

Sultan II on Mahmudiye gold. It is understood that it belongs to the Ottoman period with the finding of Mahmud's tughra. The real name of this coin, which is known as Mahmudiye among the people, is Hariye Gold. Small flakes of gold called Urbiya or Pipanur are considerably smaller than Mahmudiye.

Plain and unembroidered leçek made of marble-shape fabric was dressed on the pope. Although it was plain, the edges were made of fine patterns with needle lace. The leçek was tied with a wrap around the woman's neck, or often fixed with a brooch. On the leçek, the rabbit called "vala", "kalağa" or "kelağayi", produced in Azerbaijan, was covered with a triangle and left untied. Vala or kalaka is made in different colors. It is possible to say that they may be using rabbits made of Chinese silk called "fences". Because this fabric is also mentioned in Divan-ü Lügat-it Türk. The older women, on the other hand, only covered their heads with leçek, without katha, and covered them with rabbits. These rabbits were generally dark colored or floral-patterned kelağayi and were made of cotton or wool. After the exile, the colorful flowered types of rabbits called "Yaponsky Platok" and "Pavlopasadsky Platok" or "Russian Scarf" started to be used.

As a result of the researches, it has been determined that the traditional headdress and headscarf of Ahıska belong to the Turkish world. Interaction is an undeniable phenomenon between societies sharing the same geography. Of course, Ahıska people have similar aspects with countries such as Georgia and Armenia, as in many other societies. However, as a result of the researches, it can be said that the traditional clothes and headgear of the Ahıska people differ greatly from the traditional clothes and headgear of the Armenians and Georgians. Katha-leçek / papah-leçek, which is more similar to the traditional titles of Anatolia and Bosnia-Herzegovina, is an important cultural value that deserves detailed research. The traditional Meskhetian headdress is based on the Central Asian Turkish society.

KAYNAKÇA

- Acar, H. (2019). Türk kültür ve devlet geleneğinde kadın, *İnsan ve İnsan*, C. 6, S. 21, s. 395-411.
- Bilal, M. (2018). Divanü Lügat-it-Türk'e göre Türklerde giyim kuşam kültürü, *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 19, s. 533-542. DOI: 10.16989/TIDSAD.1642
- Candan, E. (2017). *Atalarımızın Gök Tanrı dini*, Sınır Ötesi Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2020). *Erken devir Türk sanatı- İç Asya'da Türk sanatının doğuşu ve gelişimi*, Kabalcı Yayınları.
- Devrişeva, F. (2010). *Kazakistan'da Ahıska Türklerinin sosyal-kültürel yapılarındaki değişimler*, [Yüksek Lisans Tezi], <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>.
- Koçu, R. E. (1967). *Türk giyim kuşam ve süslenme sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Başnur Matbaası.
- Köymen, M. A. (1971). Alp Arslan zamanı Türk giyim-kuşam. *Selçuklu Araştırmaları Dergisinden 3. Ayrı Basım*, s. 52-84.
- Önder, M. (1973). Selçuklu devri kadın başlıkları. *Türk Etnografya Dergisi*, S. 13, s. 1-8.

- Paşayeva, V. (2010). Azerbavcan'ın Basgal kövü kelagavı dokumaları, *Sanat Dergisi*, S. 13, s. 135-145.
- Salman, F. (2007). Çorum ve civarında geleneksel giysilerin özellikleri, *Sanat Dergisi*, S. 12, s. 25-38.
- Söyük, M. & Ortaç, H. S. (2021). Kastamonu ili Tosya ilçesi geleneksel kadın başlıkları, *İBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 11, s. 343-357. DOI: 10.21733/ibad.918363
- Şilahşör, Ö. (2017). Ahıska Türklerinin giyim kültürü. *Erzincan Üniversitesi Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Mayıs 2017, Cilt 1* içinde (Ed. H. Akın). Erzincan Üniversitesi Yayınları.
- Tezcan, M. Giyim olgusuna sosyo-kültürel bakış ve Türklerde giyim, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, s. 255-276.
- Ural, U. (1998). *Artvin-Şavşat ilçesi kadın giysilerinin incelenmesi*, [Yüksek Lisans Tezi], İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>.
- Yılmaz, A. (2021). Sultan II. Mahmud dönemi sikkeleri ve İznik Müzesi'nden örnekler, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 7, S. 2, s. 904-922.

İNTERNET KAYNAKLARI

URL 1:

https://www.reddit.com/r/pics/comments/qq2k7q/just_a_girl_with_a_golden_eagle_kazakhstan/

URL 2: <https://ungo.com.tr/2019/11/kazakistan-hakkinda-bilgiler/> (Erişim tarihi: 5.10.2022)

URL 3: <https://www.pinterest.com/pin/541065342744058150/> (Erişim tarihi: 5.10.2022)

URL 4: https://instagram.com/katha_leceg.ua?igshid=MmJiY2I4NDBkZg (Erişim tarihi: 2.10.2022)

URL 5: https://svadebniy_salon_schaste (Erişim tarihi: 2.10.2022)

URL 6: <https://www.rsl.ru/ru/materialyi-novostej/kak-tyubetejka-stala-simvolom-czentralnoj-azii> (Erişim tarihi: 1.10.2022)

URL 7: <https://eniycevaplar.com/arsiv/makale/read/24977-macar-altin-ne-demek> (Erişim tarihi: 2.10.2022)

URL 8: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bolu/kulturatlasi/giyim-kusam353895> (Erişim tarihi: 3.10.2022)

URL 9: <https://tr.pinterest.com/pin/444660163210820369/> (Erişim tarihi: 5.10.2022)

URL 10: <http://www.geziresim.com/sivas-yoresel-kiyafetleri.html> (Erişim tarihi: 4.10.2022)

URL 11: <https://www.youtube.com/watch?v=R-FjfD2k2rs> (Erişim tarihi: 10.10.2022)

URL 12: <https://www.koseglukostum.com/kiyafeta584.html?pid=76&cid=0> (Erişim tarihi: 12.10.2022)

URL 13: <https://www.pinterest.pt/pin/30328997464665847/> (Erişim tarihi: 12.10.2022)

URL 14: <https://listelist.com/eski-turklerde-giyim/> (Erişim tarihi: 10.10.2022)

URL 15: <https://bih-ru.com/category/strana/nacionalnaya-odezda/> (Erişim tarihi: 10.10.2022)

URL 16: <https://www.hilalmuzayede.com/urun/3495340/osmanli-uc-etek-osmanli-hereke-kumasindan-mamul-cok-renkli-bitkisel-dekorlu-ucet> (Erişim tarihi: 8.10.2022)

URL 17: <https://www.armmuseum.ru/news-blog/taraz-armenian-traditional-dress> (Erişim tarihi: 8.10.2022)

URL 18: <https://m.facebook.com/PhoenixTour.org/photos/a.259545267513987/2166652256803269/> (Erişim tarihi: 12.10.2022)

URL 19: <https://files.s-ba.ru/publ/site> (Erişim tarihi: 12.10.2022)

URL 20: <http://almode.ru/moda/25888-nacionalnaja-odezhda-v-bosnii-i-gercegovine-63-foto.html>
(Erişim tarihi: 12.10.2022)

KAYNAK KİŐİLER:

KK1: Lale Işık (Lola Işigova), Geleneksel Kıyafetleri Rekonstrüksiyonu, Çelyabinsk, Rusya. Görüşme tarihi: 17-18 Eylül 2022.

KK2: Solmaz İsayeva, d. 1955, Görüşme tarihi: 2 Eylül 2022.